

Llei de memòria democràtica

Juan Alfredo Obarrio Moreno¹

Aquest article assenyala uns quants dels defectes més greus que conté la Llei de memòria democràtica, aprovada el 19 d'octubre de 2019; una Llei que substitueix la Llei de memòria històrica de 2007. És sorprenent, per a una bona part dels historiadors i de no pocs analistes, que en la seva extensa normativa es volen imposar i oficialitzar els principis de veritat, justícia i reparació, la qual cosa no possibilita una investigació històrica discrepant, i tampoc no es té en compte altres víctimes que no siguin les del bàndol republicà. Això deixa en el més absolut desemparellament els republicans represaliats per part del partit comunista, els màrtirs caiguts per la seva fe o els assassinats per la banda terrorista ETA o pel Grapo.

Si el Partit podia allargar la mà cap al passat i dir que aquest o aquell esdeveniment mai havia succeït, això resultava més horrible que la tortura i la mort... El qui controla el passat —deia l'eslògan del Partit—, controla també el futur. El qui controla el present, controla el passat [...] *Control de la realitat*, en deien; en nouparlar, *doblepensar*. George Orwell, 1984.

1. Reescriure la Història: una pulsio totalitària

Amb l'agudesia que el caracteritza, Julio Cortázar escriu: "Mai no se sabrà com s'ha d'explicar això, si en primera persona o en segona, fent servir la tercera del plural o inventant contínuament formes que no serviran per a res. [...] Un de tots nosaltres ha d'escriure, si és que això serà explicat. Val més que sigui jo, que estic mort."²

Tot escriptor sap que el seu pensament no pot romandre ocult a la seva memòria, perquè la memòria, com indica Emilio Lledó, "és vida interior".³ Sap que té una obligació moral amb si mateix, però també amb la societat. Aquest deure comporta una dificultat: que el missatge arribi a l'ànima de qui el llegeix, especialment quan el que es vol comunicar implica un esperit de reconciliació i concòrdia sense el qual cap nació no pot subsistir.

El que pretenem analitzar és una qüestió crucial: la malaltissa obsessió per oficialitzar la Història, de manera que s'adapti a les consignes que ha fixat el qui té el poder.⁴ Aquesta és la lògica en què s'acomoda el poder totalitari, perquè no pot admetre que els fets marquin l'esdevenir d'una Història que s'ha de sotmetre a l'escrutini d'un Estat-Poder que és capaç, fins i tot,

d'alterar-la o suprimir-la dels arxius i dels llibres. Milan Kundera recull aquesta punyent veritat a *El llibre del riure i de l'oblit*:

Quan es vol liquidar una nació [...] es comença per sostreure-li la memòria. Es destrueixen els seus llibres, la seva cultura, la seva història. I algú altre escriu uns altres llibres, dona una altra cultura, inventa una altra història. Aleshores, lentament, la nació comença a oblidar qui és i qui havia estat.⁵

Aquesta és una realitat que Orwell va poder evidenciar durant la Guerra Civil espanyola. Ho reflecteix en el seu assaig *Recuerdos de la Guerra de España*, on es pot comprovar que els fets descrits a *1984* no són una mera ficció:

Recordo que una vegada vaig dir a Arthur Koetsler: “La història es va aturar el 1936.” Ell ho va comprendre de seguida i va assentir amb el cap. Tots dos pensàvem en el totalitarisme en general, però més concretament en la Guerra Civil espanyola. Quan era jove ja m'havia fixat en el fet que cap diari no explica mai fidelment com passen les coses, però a Espanya vaig veure per primer cop notícies de premsa que no tenien cap relació amb els fets, ni tan sols la relació que es pressuposa en una mentida corrent. [...] En realitat vaig veure que la història s'estava escrivint no des del punt de vista del que havia passat, sinó des del punt de vista del que hauria d'haver passat segons les diverses “línies de partit”.⁶

Una manipulació de la Història que té una finalitat clara: crear “fecundes fàbriques de mites oficials”, dels quals se serveixen els dirigents “per guiar les ments i les voluntats dels súbdits”,⁷ fins al punt d'ensenyar-los els “misteris de tot el procés històric –els secrets del passat, les complexitats del present, les incerteses del futur– mercès a la lògica inherent a les idees respectives”.⁸

Un Estat democràtic no pot establir cap versió oficial de la història i imposar-la als ciutadans.

Entenem que passa això amb la Llei de memòria democràtica (2022), que alhora deroga la Llei de memòria històrica (2007), segurament perquè

allò d’“històrica” sonava vetust. La seva lectura ens fa veure que la ideologia s'imposa a la narrativa històrica, una parcel·la reservada als historiadors, i de la qual els polítics s'apropien per reescriure-la de manera excloent. Ho reconeixen historiadors com Santos Juliá, per al qual “recuperar la memòria històrica, dit així, en singular, evoca una utopia orwelliana: la memòria mai no podrà ser única, ni hauria d'existir un centre d'elaboració, sinó de recuperació, de la memòria”,⁹ o Stanley G. Payne, el qual no dubta a afirmar:

Un Estat democràtic no pot establir cap versió oficial de la història i imposar-la als ciutadans. Això seria pur sovièticisme, suau, però no democràcia.¹⁰

2. Memòria històrica

“La veritat és dura”, escriu Nietzsche.¹¹ És cert. Però la veritat, la nostra, cal esgrimir-la. Afortunadament, en aquesta lluita contra l’LMD no estem sols. En la seva obra *La experiencia totalitaria*, Todorov afirma que els règims totalitaris del segle XX van revelar l’existència d’un perill fins llavors insospitat: la manipulació completa de la memòria,¹² a la qual s’arriba, com fa l’LMD, quan s’identifica memòria amb Història, sense comprendre que “no és el mateix tenir memòria que tenir història”, raó per la qual Santos Juliá assenyalava que “mai no podrà haver-hi una memòria històrica, llevat que s’imposi des del poder. I per això és absurda i contradictòria la idea mateixa d’una Llei de memòria històrica”, perquè “imposar una memòria col·lectiva o històrica és propi de règims autoritaris o d’utopies totalitàries”.¹³ Per tant, conclou:

Què es legisla? El contingut d’un relat sobre el passat? L’obstinació no solament no té sentit, sinó que revela una temptació totalitària: no pot elaborar-se un sol relat sobre el passat perquè cap passat —

encara menys el de lluites a mort— no pot conservar un sentit idèntic per a tots els membres d'una mateixa societat. Una revisió de les injustícies més enllà d'una declaració moral o de mesures reparadores? En aquest cas, hauran de venir els jutges, buscar culpables, obrir processos, cridar testimonis, recollir proves, escoltar fiscals i advocats defensors, i sentenciar. Sobre fets ocorreguts fa desenes d'anys?¹⁴

Davant d'aquest corrent d'opinió, al qual em sumo jo iós, els nous i poderosos ressorts del Poder han imposat un nou binomi format per dues realitats contraposades: memòria i Història. Sabem bé que la Història no té memòria, només en tenen els individus. La memòria sorgeix d'una experiència de vida. La Història és fruit d'una recerca escrupolosa. La memòria és selectiva, erràtica i subjectiva. La Història és reflexiva. La memòria és el punt de partida. La Història constitueix el punt d'arribada. Se sap quan la memòria és depurada i s'incorpora,¹⁵ però com un element subsidiari, al qual cal depurar de les seves contradiccions i falsedats. Però, fins i tot sense la memòria, la Història hi és, esperant que sigui descoberta per un historiador que no oblida, amb Xammar, que “els fets són independents de l'atenció que se'ls presta o de la capacitat que té la nostra memòria per retenir-los”,¹⁶ i, encara que els retinguem, la Història sempre serà inaprehensible.

Als qui defensen aquesta Llei caldria recordar-los les paraules escrites per Marguerite Yourcenar al seu relat “La leche de la muerte”:

“Explica'm una altra història [...]. La història més bella i menys versemblant possible, que em faci oblidar les mentides patriòtiques i contradictòries d'aquests pocs diaris que acabo de comprar al moll.”¹⁷

En efecte, expliqueu-me una altra Història, però no la Història oficial, la Història normativa, la Història que podem trobar al *Butlletí Oficial de l'Estat*. Però, si ho feu, us prego amb fermesa que ni la minimitzeu ni la distorsioneu. Deixeu que els historiadors continuïn consultant els arxius i escrivint sobre un passat que es mereix ser aclarit. Una vegada per totes, apreneu que la Història no es descobreix amb lleis que imposen criteris selectius, criteris d'objectivitat, criteris de veritat, perquè la veritat oficial només existeix en els règims totalitaris, o en aquell Ministeri de la Veritat imaginat per Orwell, a 1984, per ridiculitzar els que pensen que des del Poder es pot fixar la veritat i petrificar la Història. Els qui pensen i actuen així no creuen en la veritat, i encara menys en la veritat històrica, perquè, mal que els pesi, mai no pot ser del tot objectiva. Ho recorda un historiador de l'alçada d'Arnold Toynbee. En el seu estudi sobre *La Europa de Hitler*, després de reconèixer que cap historiador no pot prescindir ni de la seva experiència ni dels seus prejudicis, sosté:

Hem vist que la història “objectiva” sempre és esmunyedissa. Els intents més sincers de l'historiador per aferrar-la es veuen sempre parcialment burlats per l'ineludible subjectivisme del seu punt de vista. No podria un dictador omnipotent, armat amb les noves armes de la tècnica psicològica, ser capaç d'apartar els seus súbdits de tot contacte amb el passat subjectiu? No seria capaç d'imposar-los una visió de la història totalment subjectiva en la qual el punt de vista subjectiu no fos el de la gent, sinó el seu propi?¹⁸

No en tinc cap dubte: aquesta reflexió patiria avui els retrets i la censura d'una part no petita de l'àmbit acadèmic i de l'arc mediàtic. Davant del dogma dominant, la claredat de les paraules del socialista Paco Vázquez ens reconforten: “[...] la Llei de la memòria històrica és una obra del totalitarisme exacerbada”.¹⁹ Ho és? Deixo que la veu autoritzada del filòsof més agut dels darrers cinquanta anys surti a trobar-nos. Gustavo Bueno no es mou mai en l'equidistància. Tampoc en aquest tema. No dubta a afirmar que el concepte de *memòria històrica* “és espuri”, perquè “aquest subjecte abstracte, receptacle de la memòria històrica, no existeix, és un subjecte metafísic. No hi ha *memòria històrica*”. No pot haver-n'hi atès que “la memòria històrica o personal és necessàriament parcial i partidista, perquè una persona és solament una part de la història. I la biografia és important per a la història en la mesura que és una relíquia, una part més que cal interpretar”.²⁰

Davant del criteri que exposem, l'LMD fixa el seu objecte i finalitat en el seu art. 1: “la recuperació, salvaguarda i difusió de la memòria democràtica, entesa com a coneixement de la reivindicació i defensa dels valors democràtics i els drets i llibertats fonamentals al llarg de la història contemporània d'Espanya”. Una salvaguarda que porta a declarar nuls tots els procediments i pronunciaments judicials dictats durant la Guerra Civil i el franquisme, o, el que és el mateix: la fi del principi *res iudicata pro veritate habetur* (la cosa jutjada es considera veritat), i amb ella la ruptura de la seguretat jurídica, com va sostenir de manera encertada Fernando López Aguilar (ministre de Justícia del Govern de Rodríguez Zapatero).

Arran d'aquesta reflexió, em pregunto: “hi ha una manera per distingir anticipadament els bons i mals usos del passat?”.²¹ Quina memòria és la que determina qui va ser demòcrata durant la Guerra Civil? Ho va ser la II República, a la qual Ortega va dedicar el seu famós *¡No es esto, no es esto!*? Les veus de George Orwell i de Manuel Chaves Nogales surten a trobar-nos. A *Homenatge a Catalunya*, Orwell va deixar escrit: “Els comentaris periodístics sobre «una guerra lliurada en defensa de la democràcia» eren mer engany. Ningú que fos sensat podia suposar que hi hagués cap esperança de democràcia.”²² Aquesta veritat va portar-lo a sostenir: “El pecat de gairebé

tots els esquerranistes de 1933 en endavant és que han pretès ser antifeixistes sense ser antitotalitaris.²³ Per la seva banda, Chaves Nogales descriu la mateixa realitat a *A sang i foc*: “Va morir batent-se heroicament per una causa que no era la seva. La seva causa, la de la llibertat, no hi havia a Espanya qui la defensés.”²⁴ Admetrà l’LMD les dues memòries, fins al punt de fer-les seves? Tots dos van combatre en defensa de la República durant la Guerra Civil espanyola. Tots dos estan exclosos de la memòria oficial pels heralds de la veritat governamental. Res que no haguem llegit en autors com Emmanuel Carrère. En la seva obra *Limónov* recorda que a l’URSS hi havia una literatura oficial formada pels “enginyers de l’ànima”, com els va anomenar Stalin, que no eren sinó els escriptors al servei del règim. El benefici que obtenien no era escàs: gaudien de sucoses compensacions econòmiques i socials. Tampoc el preu que s’havia de pagar pot considerar-se exigü: la pèrdua de tota consciència i de tota honestedat literària.²⁵ Una realitat tan propera que fa gelar el cor. Ens l’estremeix perquè ens recorda aquests invisibles guardians dels quals ens parla Zamiatin, formats per vetllar per la recta consciència, l’única possible, la que dicta el poder messiànic del Líder.²⁶

Veig votar tothom a favor del Benefactor, tothom veu que jo voto per ell. No podria ser d’una altra manera, ja que *tothom* i *jo* som un sol *nosaltres*. [...] Si, per exemple, arribés a passar l’impossible, és a dir, que una dissonància s’introduís en la monotonia quotidiana, els invisibles Guardians localitzarien de seguida el número equivocat i el salvarien de futurs passos en fals, per preservar l’Estat Únic de les seves faltes.²⁷

Amb la ideologia l’engany sempre hi és present. Si llegim el títol preliminar, i no hi parem atenció, podria semblar que la Llei inclou totes les víctimes de la Guerra Civil i de la repressió posterior —cosa que seria desitjable. Però pressentim l’engany. Continuem llegint, i comprenem que el pressentiment era cert. El text revela totes les seves cartes: només es limita a esmentar el “cop d’Estat del 18 de juliol”, sense la més petita referència a les desenes de milers de víctimes dels republicans, entre les quals intel·lectuals de la talla de Ramiro de Maeztu o Pedro Muñoz Seca. Cap no mereix reparació. Només oblit i menyspreu.

3. La comissió de la veritat: *Roma locuta, causa finita*

En la seva obra *Contra la ética de la verdad*, Gustavo Zagrebelsky sosté que “aquest és un temps trist per a qui no posseeix la veritat i creu en el diàleg i en la llibertat”.²⁸ El seu diagnòstic aclaridor constitueix una reflexió que es pot estendre a qualsevol període de la Història, especialment a “aquell món civilitzat que jeia indefens sota la nit”,²⁹ i que no és sinó el segle XX, un segle en el qual no es va arribar a assumir, amb total nitidesa, que “democràcia i

veritat absoluta, democràcia i dogma, són incompatibles”. La raó no és difícil d’entendre: “La veritat absoluta i el dogma són vàlids en societats autocràtiques, no en societats democràtiques”³⁰ i, per tant, quan els règims totalitaris s’imposen, els homes es converteixen en éssers sinistrament uniformes i estranys. Una imatge d’aquesta realitat la trobem a *Un món feliç*. En aquesta obra, Huxley retrata el malson d’un món en què, oficialment, només compten els manuals i els dogmes prescrits pels guardians de la fe veritable, els quals s’encarreguen de reprimir tota conducta “anormal”, així com de vetllar que es compleixin els programes genètics que guien el benestar social, de manera que qualsevol canvi, per nimi que sigui, és interpretat com un exemple d’“heterodòxia agreujada”. Com sabem bé, a l’univers de la fèrria ortodòxia la llibertat és concebuda com un valor reprovable, ja que és la causa fonamental dels esgarriaments del judici i de la voluntat.

La distopia és present a l’LDM. En els seus articles, en dictaminar que l’anomenat *bàndol nacional* va ser l’únic culpable de la contesa, es recullen multes d’entre 10.000 i 150.000 euros per a les infraccions molt greus, entre les quals hi ha: “les convocatòries d’actes, campanyes o publicitat que [...] incitin a l’exaltació de la revolta militar, la guerra o la Dictadura i dels seus dirigents”. Sap greu que aquestes sancions no es donin contra els qui exalten els membres d’ETA. Ben al contrari: se n’autoritzen els homenatges en virtut de la laxa llibertat d’expressió. Hi resta la ignomínia. També la deslleialtat envers les seves víctimes, que no gaudeixen d’empara legal. El seu patiment no mereix cap línia. Els socis del govern ho impedeixen. Arendt va dir-ne *la banalitat del mal*. Un mal que empara qui ha escrit l’LDM. Ara comprenem que la distopia també forma part del context jurídic.

Aquesta realitat que exposem ens porta a comprendre que l’ortodòxia més fèrria narcotitza la ment d’una societat. Inocula el virus de la uniformitat, el virus que aconsegueix adormir les consciències. Uniformar. Controlar. Ordenar. Reglamentar. Sistematitzar. Imposar. Principis i regles d’un món en què la singularitat, la creativitat i l’espontaneïtat declinen davant de la consigna i els emblemes fixats pel Partit. Ho reconeix Isaiah Berlin, el qual no dubta a afirmar que l’ortodòxia és la inconsciència, el control i l’adoctrinament, perquè impossibilita que l’individu assenti un pensament propi i el difongui,³¹ i, sense aquest pensament, la nostra vida queda malmesa, perquè, per fràgil i vulnerable que sembli, la teixim amb aquella paraula que descobreix el que vam ser, el que som i el que podrem arribar a ser.³² Una realitat de la qual es van fer ressò els grans pensadors del passat; autors (i llibres) que, per no acceptar que el pensament ha d’estar lligat al Poder, eren cremats per herètics, perquè, per als qui s’arroguen la veritat de la Història, sempre és “un plaer especial veure les coses consumides, veure els objectes ennegrits i canviats” (*Fahrenheit 451*).³³

Si rellegim aquesta Llei, si analitzem l'abast que suposa la creació d'un dubtós Consell de la Memòria Democràtica (art. 57), comprenem, amb Foucault, que "el poder no deixa de qüestionar, de qüestionar-nos; no deixa d'investigar, de registrar; institucionalitza la recerca de la veritat, la professionalitza, la recompensa", perquè "el poder s'exerceix, circula, forma una xarxa [...], transita o transhuma pel nostre cos", raó per la qual "el sistema del dret i el camp judicial són el vehicle permanent de relacions de dominació, de tècniques de sotmetiment polimorfes".³⁴ Ho comprenem, però no ho assumim. Encara ens queda un hàbit de decència i de criteri.

4. *Epíleg*

Sé que em moc per arenes movedisses. Sé que escriure aquest article no és políticament correcte. Sé que no em guanyaré el beneplàcit de la comunitat acadèmica. Sé que algun lector discreparà obertament de la meva postura. Hi té el seu dret. El meu consisteix a pensar en llibertat i a escriure amb honestat. Encara més: el meu deure com a professor universitari m'obliga, en consciència, a no caure en una estèril i funesta equidistància, però, sobretot, a no acceptar que els racons i els replecs més recòndits del meu ésser puguin veure's colonitzats per pensaments, doctrines o lleis que no comparteixo, perquè una cosa és acatar i aplicar la Llei, però una altra, molt diferent, és acceptar-la submisament, sense cap discrepància. En aquesta sequedat moral, de la qual parlava Weber, no hi penso caure. No per un orgull mal entès. No per una absurda supèrbia, de la qual segurament no estic lliure del tot. Ho faig perquè soc conscient que es volen abolir els principis i criteris en què creiem. Ho faig perquè soc conscient que l'ésser humà només pot desenvolupar-se plenament en una esfera de llibertat. Ho faig perquè la Història és una Ciència que s'estudia, s'analitza, es medita, s'escriu i es deixa oberta a altres postures o a altres anàlisis. Ho faig perquè la Història ni és ni serà democràtica, així com no ho és la memòria, per molt que s'entesti a dir el contrari una Llei tan ideològica com perversa. Ho faig perquè soc conscient que si la Llei busca la veritat, com va declarar la vicepresidenta Carmen Calvo a la presentació, demano que la busquin els historiadors, però no un govern que nega que pogués haver-hi víctimes que no fossin del bàndol republicà, que no democràtic. Ho faig perquè em nego que la maleïda cultura de la cancel·lació entri a la Història i a les aules universitàries, i sembri de llot i marginació tot el que toca. Ho faig perquè soc conscient que aquesta Llei deixa al marge les víctimes republicanes que ho van ser del Partit Comunista durant la Guerra Civil, com van ser els membres del POUM, empresonats en massa, o anarquistes com Andreu Nin, segrestat i vilment assassinat a prop d'Alcalá de Henares. Ho faig perquè cal denunciar aquest particular daltonisme d'una Llei incapaç de recollir el patiment de les altres víctimes. Estralls d'una memòria censurada. Deliris d'un govern sectari. Deslleialtat vers la Història i cap a qui la va patir. En aquell sofriment hi van ser tots. Sense exclusió.

El cost és alt, però és un preu que estic disposat a pagar.

¹ Catedràtic de Dret Romà. Universitat de València.

² Cortázar, J. *Las armas secretas*, Madrid, 2004, p. 124.

³ Lledó, E. *El surco del tiempo*, Barcelona, 2000, p. 95: “La memòria és vida interior, construcció que brolla des de dins i que tan sols en aquesta intimitat té sentit.”

⁴ Koestler, A. *El cero y el infinito*, Barcelona, 2013, p. 83.

⁵ Kundera, M. *El llibre del riure i de l'oblit*, Barcelona, 1989, p. 177.

⁶ Orwell, G. *Recuerdos de la Guerra de España*, Barcelona, 2017, p. 418.

⁷ Hayek, F. A. *Camino de servidumbre*, Madrid, 2017, p. 247.

⁸ Arendt, H. *Los orígenes del totalitarismo*, Madrid, 2001, p. 569.

⁹ Juliá, S. “Bajo el imperio de la memoria”, *Revista de Occidente*, 302-303 (juliol-agost 2006), p. 18.

¹⁰ Payne, S.G. “La memoria histórica del PSOE”, *El Mundo*, 22/03/2018.

¹¹ Nietzsche, F. *Más allá del bien y del mal. Preludio de una filosofía del futuro*, Madrid, 2018, § 257, p. 259.

¹² Todorov, T. *La experiencia totalitaria*, Barcelona, 2010, p. 32.

¹³ Juliá, S. “Memorias en lugar de memoria”, *El País*, 10/07/2006.

¹⁴ Juliá, S. “Memorias en lugar de memoria”, *El País*, 10/07/2006.

¹⁵ Respecte a això, Gustavo Bueno, *Zapatero y el Pensamiento Alicia. Un presidente en el País de las Maravillas*, Madrid, 2006, p. 216.

¹⁶ Xammar, E. *Crónicas desde Berlín (1930-1936)*, Barcelona, 2005, p. 150.

¹⁷ Yourcenar, M. “La leche de la muerte”, *Cuentos orientales*, Mèxic, 2008, p. 21.

¹⁸ Toynbee, A.J. *La Europa de Hitler*, Madrid, 1985, pp. 25-28.

¹⁹ *Periodista Digital*, 8/5/2019.

²⁰ Bueno, G. “Sobre el concepto de *memoria histórica común*”, *El Catoblepas*, 1 (gener 2003), p. 2.

²¹ Tzvetan Todorov, *Los abusos de la memoria*, Buenos Aires, 2002, p. 29.

²² Orwell, G. *Homenaje a Cataluña*, Madrid, 2003, p. 163.

²³ Orwell, G. “Arthur Koestler (11 de septiembre de 1944)”, *Ensayos*, Barcelona, 2017, p. 535.

²⁴ Chaves Nogales, M. *A sangre y fuego. Héroes, bestias y mártires de España*, Barcelona, 2013, “Consejo obrero”, p. 284.

²⁵ Carrère, E. *Limónov*, Barcelona, 2013, p. 92.

²⁶ Així mateix, Orwell, G. *Homenaje a Cataluña*, Madrid, 2003, p. 208: “Els guardians vestits de blau espiaven arreu”.

²⁷ Zamiatin, I. *Nosotros*, p. 225.

²⁸ Zagrebelsky, G. *Contra la ética de la verdad*, Madrid, 2010, p. 43.

²⁹ Hitchens, C. *Por qué es importante Orwell*, p. 83, el qual agafa l'afortunada frase d'Auden.

³⁰ Zagrebelsky, G. *Contra la ética de la verdad*, ob. cit., p. 104.

³¹ IBerlin, I. *Sobre la libertad*, p. 115.

³² Adorno, T. *Mínima Moralia. Reflexiones desde la vida dañada*, Madrid, 2001, p. 86: "Al final l'escriptor no podrà ni tan sols habitar en els seus escrits".

³³ Bradbury, R. *Fahrenheit 451*, p. 13.

³⁴ Foucault, M. *Defender la sociedad. Curso en el Collège de France (1975-1976)*, Buenos Aires, 1979, pp. 34-35.